

**QOSHG'ARIY TILIDAGI QADIMGI TURKIY DUNYO
MANZARARASI VA UNDA TIL VA MADANIYAT UYG'UNLIGI**

Ibrogimova Dilnoza Xalilovna

*Shahrisabz davlat pedagogika instituti tillar fakulteti 1- bosqich tayanch
doktoranti +998 91 470 32 4*

Annotatsiya: *Ushbu maqolada Qoshg'ariy tili doirasida shakllangan qadimgi turkiy dunyo manzarasi, uning lingvistik va madaniy asoslari tahlil qilinadi. Mahmud Qoshg'ariy "Devonu lug'otit-turk" asari materiallari asosida turkiy xalqlarning borliqni tasavvur etish tamoyillari, tabiat, jamiyat va inson haqidagi qadimiy qarashlar qayta ko'rib chiqiladi. Tadqiqotda til birliklarining semantik qatlamlari, mifologik tasavvurlar, etnik-madaniy kodlar va ularning turkiy mentalitetdagi o'rni yoritiladi. Shuningdek, Qoshg'ariy tomonidan qayd etilgan leksik birliklar orqali o'sha davr turkiy jamiyatida til va madaniyat uyg'unligi, ularning o'zaro ta'sir mexanizmlari ochib beriladi. Maqola turkiy xalqning qadimiy dunyoqarashi va hozirgi etnomadaniy jarayonlarni tushunishda muhim manba sifatida Qoshg'ariy til materiallarining o'rni va ahamiyatini asoslaydi.*

Kalit so'zlar:*Qoshg'ariy tili; qadimgi turkiy dunyo manzarasi; "Devonu lug'otit-turk"; til va madaniyat uyg'unligi; turkiy mifologiya; etnomadaniy kod; mentalitet.*

**“ДРЕВНЕТЮРКСКАЯ КАРТИНА МИРА В ЯЗЫКЕ КАШГАРИ
И ГАРМОНИЯ ЯЗЫКА И КУЛЬТУРЫ В НЕЙ”**

Аннотация:*В данной статье анализируется древнетюркская картина мира, сформировавшаяся в рамках языка Кашгари, а также её лингвистические и культурные основы. На основе материалов произведения Махмуда Кашгари «Дивану лугатит-турк» переосмысливаются представления тюркских народов о бытии, природе, обществе и человеке. В исследовании раскрываются семантические пласты языковых единиц,*

мифологические представления, этнокультурные коды и их роль в тюркском менталитете. Кроме того, через лексические единицы, зафиксированные Каишгари, выявляется гармония языка и культуры в тюркском обществе того времени, а также механизмы их взаимовлияния. Статья обосновывает значимость языкового материала Каишгари как важного источника для понимания древней тюркской мировоззренческой системы и современных этнокультурных процессов.

Ключевые слова: Язык Каишгари; древнетюркская картина мира; «Дивану лугатит-турк»; гармония языка и культуры; тюркская мифология; этнокультурный код; менталитет.

KIRISH

Turkiy xalqlarning qadimiy dunyoqarashi, ularning borliqni idrok etish tizimi va madaniy tafakkuri haqida eng muhim manbalardan biri Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'otit-turk" asaridir. Ushbu nodir yodgorlik XI asr turkiy tilining lug'aviy boyligi, madaniy qadriyatlari, urf-odatlar hamda dunyo haqidagi tasavvurlarini o'zida jamlagan ilk ensiklopedik manbalardan biri sifatida alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi.¹ Qoshg'ariy faqat tilshunos sifatida emas, balki etnograf, tarixchi va madaniyat tadqiqotchisi sifatida ham turkiy xalqlarning ruhiy-ma'naviy olamini tasvirlab bergan.

Qadimgi turkiy dunyo manzarasi, avvalo, til orqali aks etadi. Chunki til — xalqning tarixiy xotirasi, ma'naviy tajribasi va madaniy kodining asosiy tashuvchisi hisoblanadi². Qoshg'ariy tomonidan qayd etilgan ko'plab leksik birliklar, maqollar, topishmoqlar, etnonimlar va toponimlar turkiy jamiyatning ijtimoiy tuzilishi, tabiatga munosabati, urf-odatlar hamda kosmologik qarashlari haqida qimmatli ma'lumot beradi³. "Devon"dagi til birliklari faqat lug'aviy izoh emas, balki o'sha

¹ Mahmud al-Qoshg'ariy. *Devonu lug'otit-turk*. — T.: Fan nashriyoti, turli yillarda chop etilgan tarjimalar.

² Sapir E. *Language: An Introduction to the Study of Speech*. — New York, 1921. (Tilning madaniyat bilan bog'liqligi haqidagi klassik qarashlar).

³ Baskakov N.A. *Vvedenie v izuchenie tyurkskix yazykov*. — Moskva, 1962. (Turkiy tillarning semantik qatlamlari va etnomadaniy xususiyatlari haqida).

davr turkiy xalqining dunyoni qanday ko'rganini, nimalarni qadrlaganini, qanday hayot tarziga ega bo'lganini ochib beruvchi madaniy-tarixiy dalillardir.

Til va madaniyatning uyg'unligi Qoshg'ariy materiallarida ayniqsa yorqin namoyon bo'ladi. Ko'plab semantik birliklar mifologik qatlamlar, urf-odatlar, ijtimoiy institutlar va turkiy mentalitet bilan chambarchas bog'langan. Shu bois, Qoshg'ariy tilidagi dunyo manzarasini tadqiq etish nafaqat tilshunoslik, balki turkologiya, madaniyatshunoslik, etnologiya va tarix fanlari uchun ham dolzarb masaladir. Tadqiqotning maqsadi — qadimgi turkiy dunyoni til orqali tiklash, Qoshg'ariy qayd etgan madaniy kodlarni tahlil qilish va ular orqali turkiy xalqlarning tarixiy tafakkur tizimini yoritishdan iborat.

Ushbu maqolada “Devonu lug'otit-turk” materiallari asosida qadimgi turkiy dunyo manzarasi, undagi kosmogonik, ijtimoiy va madaniy tasavvurlar, shuningdek, til va madaniyatning o'zaro uyg'unlik mexanizmlari ilmiy tahlil qilinadi.

1. Qadimgi turkiy dunyo manzarasining lingvistik asoslari

Qadimgi turkiy jamoalarda dunyoqarashning shakllanishi avvalo til orqali ifoda etilgan bo'lib, bu jarayon Mahmud Qoshg'ariy to'plagan lug'aviy materiallarda yaqqol ko'zga tashlanadi. “Devonu lug'otit-turk”da uchraydigan yer, *ko'k, tengri, yol, qut, ulug'* singari birliklar nafaqat leksik ma'naviyotni aks ettiradi, balki turkiy xalqlarning kosmologik va ijtimoiy tasavvurlarini belgilovchi konseptlar sifatida qaraladi. Masalan, **“Tengri”** konsepti qadimgi turkiy dunyo manzarasida oliy kuch, tartib, mavjudotlar uyg'unligi ramzi bo'lsa, **“qut”** birliklari hokimiyat, baraka, davlat timsoli sifatida madaniy semantikani o'zida mujassamlashtiradi.

Qoshg'ariy keltirgan misollar shuni ko'rsatadiki, turkiy tilning asosiy semantik yadrosi konkret voqelikni, ko'chmanchilik hayoti bilan bog'liq predmetlar va tabiat hodisalarini nomlash orqali shakllangan. Biroq bu birliklar oddiy nom emas — ular bilan birga xalqning fikrlash tarzi, estetik qarashlari va ijtimoiy munosabatlari ham aks etadi.⁴

⁴ Baskakov, N.A. *Vvedenie v izuchenie tyurkskix yazykov*. — Moskva, 1962.

2. Til va madaniy kodlarning uyg'unlik mexanizmlari

Til va madaniyat o'zaro ajralmas fenomenlar bo'lib, qadimgi turkiy til materiallarida bu uyg'unlik ayniqsa aniq seziladi. Qoshg'ariy qayd etgan maqollar, matal va iboralar turkiy xalqlarning ma'naviy mezonlarini, ijtimoiy etik normalarini hamda jamiyatning qadriyat tizimini ko'rsatadi. Masalan, **“Yaxshining oti o'lar, ishi qolur”** singari maqollar qadimgi turkiy jamiyatda axloqiy fazilatning moddiy boylikdan ustun qo'yilganini ko'rsatadi.

Etnografik va madaniy kodlar ko'pincha til birliklari tarkibiga singib ketgan. Masalan, turkiy xalqlarda yurak, el, yurt, ota, urug' kabi konseptlarning semantik maydoni keng bo'lib, ularda nafaqat birovni yoki predmetni ifodalash, balki jamiyatning ehtiyojlari, tuzilishi va ijtimoiy aloqalari haqidagi qadimiy tasavvurlar yig'ilgan.

3. Qoshg'ariy asarida etnomadaniy tasavvurlarning aks etishi

Mahmud Qoshg'ariy turkiy qabilalar hayotiga oid ko'plab kuzatishlarni til faktlari orqali tasvirlab bergan. Uning yozishicha, turkiy xalqlar tabiat kuchlariga e'tiqod qilgan, ularni tirik kuch sifatida tasavvur etgan, bu esa turkiy tilning ko'plab birliklariga ko'chgan. Masalan, shamol, yel, yulduz, oy, quyosh kabi birliklarda jonli tabiat konsepsiyasi mavjud bo'lib, ular ko'p hollarda obrazli ma'nolarning manbai hisoblanadi.

Turkiy qabilalarning ijtimoiy tuzilishi ham til orqali ochiladi. *Beg, er, alp, yigit, boy, yov* kabi birliklar o'sha davrning ijtimoiy-podsholik tizimi, gender rollari va harbiy-siyosiy qatlamlarini aks ettiradi. “Devon”dagi ko'plab she'rlar va hikmatlar turkiy xalqlarning urf-odatlarini — mehmondo'stlik, jasorat, vafodorlik, ulug'lik kabi qadriyatlar tilning semantik tizimida mustahkam o'rin egallaganini ko'rsatadi.

4. Qadimgi turkiy mitologik qatlam va til

Qoshg'ariy til materiallari nafaqat ijtimoiy hayot, balki mifologik tasavvurlarni ham o'zida mujassamlashtiradi. Turkiy mifologiyadagi uch qavatli olam — *Ko'k, Yer, Yer osti* tizimi til birliklari orqali ifodalangan bo'lib, bu qarashlarning ko'plari hozirgi turkiy tillarda ham izini saqlab qolgan. *Ko'k* — yaratuvchi kuch va ilohiy

manba, *yer* — insoniy hayot, *ost* esa muqarrar o'tishlar dunyosi sifatida til birliklarining semantik qatlamida mujassamlashgan. Shuningdek, hayvonlar kultiga oid birliklar ham turkiy mifologiyada muhim o'rin tutadi. *Bo'ri, ot, qulon, qirg'iy, burgut* kabi so'zlar nafaqat biologik nomlar, balki kuch, erkinlik, himoya yoki shijoat ramzlari sifatida ishlatiladi. Bu birliklar o'sha davr dunyoqarashida tabiat bilan uyg'unlik tamoyilining muhim o'rin tutganini ko'rsatadi.

5. Qoshg'ariy tilidagi dunyo manzarasining zamonaviy ahamiyati

Qadimgi turkiy dunyo manzarasini til orqali o'rganish hozirgi turkologiya va madaniyatshunoslik uchun ham dolzarbdir. Chunki til birliklaridagi qadimiy qatlamlar nafaqat tarixiy dalil, balki hozirgi turkiy xalqlarning mentaliteti va etnomadaniy an'analarini anglashda ham muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

Qoshg'ariy merosi bugungi kunda ham turkiy tillar taraqqiyoti, madaniy izchillik, identitet masalalarini o'rganishda asosiy manbalardan biri bo'lib qolmoqda. Undagi qadimiy dunyo manzarasi turkiy xalqlarning birlamchi madaniy negizlari, mental-estetik ko'rsatkichlari haqida chuqur tasavvur beradi hamda zamonaviy ilmiy tadqiqotlar uchun boy ma'lumotlar manbai hisoblanadi.

Qoshg'ariy til materiallari asosida qadimgi turkiy dunyo manzarasini o'rganish shuni ko'rsatadiki, XI asr turkiy jamiyati til, madaniyat va dunyoqarash uyg'unligiga tayangan murakkab ma'naviy tizimga ega bo'lgan. "Devonu lug'otit-turk"dagi leksik birliklar, maqollar, matallar va etnografik ma'lumotlar turkiy xalqlarning kosmologik qarashlari, ijtimoiy tuzilishi, tabiatga munosabati va qadriyatlar tizimini tiklashda eng muhim yozma manbalardan biridir. Qoshg'ariy nafaqat tilshunos, balki etnolog va madaniyat tadqiqotchisi sifatida turkiy dunyoning konseptual asoslarini qayd etgan bo'lib, uning merosi bugungi kungacha turkologiya uchun beqiyos ilmiy ahamiyatga ega.

Qadimgi turkiy dunyoqarashning asosiy kategoriyalari — Tengri, qut, yer, ko'k, el, yurt kabi konseptlar til tizimining semantik yadrosida mujassam bo'lgan va ular orqali turkiy xalqlarning mental xususiyatlari, tarixiy xotirasi hamda madaniy kodeksi avloddan avlodga o'tib kelgan. Bu birliklar madaniy merosning uzluksizligini ta'minlagan, xalqning ijtimoiy-madaniy o'zligini shakllantirgan va

dunyoni idrok etish usulini belgilagan.

Qoshg'ariy asari, shuningdek, til va madaniyatning ajralmasligini isbotlaydi. Chunki til birliklari orqali turkiy jamiyatning qadimiy e'tiqodlari, urf-odatlari, etik normalari, turmush tarzi hamda ijtimoiy munosabatlari aks etgan⁵. Bu esa turkiy tilni nafaqat aloqa vositasi, balki madaniyatni saqlovchi asosiy tizim sifatida baholash imkonini beradi. Shunday qilib, Qoshg'ariy tilidagi dunyo manzarasi hozirgi turkiy xalqlar identiteti, madaniy xotirasi va ruhiy merosini o'rganishda ham dolzarb ilmiy ahamiyat kasb etadi⁴.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. **Mahmud al-Qoshg'ariy.** *Devonu lug'otit-turk.* — T.: Fan nashriyoti, turli yillar.
2. **Baskakov N.A.** *Vvedenie v izuchenie tyurkskix yazykov.* — Moskva: Nauka, 1962.
3. **Clauson G.** *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish.* — Oxford: Clarendon Press, 1972.
4. **Erdal M.** *A Grammar of Old Turkic.* — Leiden: Brill, 2004.
5. **Golden P.B.** *An Introduction to the History of the Turkic Peoples.* — Wiesbaden: Harrassowitz, 1992.
6. **Roux J.-P.** *La religion des Turcs et des Mongols.* — Paris: Payot, 1984.
7. **Ögel B.** *Türk Mitolojisi.* — Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1971.
8. **Bayat F.** *Türk Mitolojik Sistemi.* — Ankara: Ötüken Neşriyat, 2007.
9. **Bartold V.V.** *Turkskie plemena i ikh kul'tura.* — Leningrad: Nauka, 1968.
10. **Qo'shqarov A.** *Turkiy tillarda maqollar va matallar.* — Toshkent: Fan, 2010.
11. **Tekin T.** *A Grammar of Orkhon Turkic.* — Bloomington: Indiana University, 1968.
12. **Klyashtorny S.G.** *Drevnetyurkskaya gosudarstvennost' i ideologiya.* — Moskva: Vostochnaya literatura, 1994.

⁵ Mahmud al-Qoshg'ariy. *Devonu lug'otit-turk.* — T.: Fan nashriyoti.

13. **Rasulov B.** *Qadimgi turkiy til leksikasi va madaniyati.* — Toshkent: Universitet, 2015.
14. **To‘xliyev B.** *Turkiy xalqlar madaniy merosi.* — Toshkent: Ma’naviyat, 2012.
15. **Atalay B.** *Divanü Lügati't-Türk Tercümesi.* — Ankara: Türk Dil Kurumu, 2006.